

प्रकरण पहिले

सहकार - अर्थ आणि महत्त्व

प्रास्ताविक:

आधुनिक अर्थव्यवस्थेत सहकारी चळवळीला जास्त महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. शेती, उद्योग, व्यापार, वाहतूक व बँका यासारख्या निरनिराळ्या क्षेत्रांमध्ये सहकाराला दुसरा चांगला पर्याय दिसत नाही. त्यामुळेच आधुनिक युग हे सहकाराचे युग आहे. असे म्हंटले तर त्यात वावगे ठरणार नाही. प्रगत किंवा अप्रगत, भांडवलशाही किंवा समाजवादी अशा कोणत्याही देशात आर्थिक विकास साध्य करण्याचा एक महत्त्वपूर्ण मार्ग म्हणून सहकाराचा अवलंब केला जातो.

अ) सहकार - एक सहज प्रवृत्ती:

मानवाच्या आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक विकासाचा इतिहास पाहिला तर त्यामध्ये सहकाराचे स्थान अग्रभागी आहे. मानवाच्या सर्वांगीण प्रगतीची प्रेरणा म्हणजे सहकार प्रवृत्तीच आहे. आदिमानव अवस्थेत असल्यापासून निसर्गाच्या चमत्कारांचा शोध घेणे, नैसर्गिक आप-तीना सामोरे जाणे, नैसर्गिक साधन संप-तीचा उत्पादनासाठी वापर करून उत्पादनाचे तंत्र विकसित करणे किंवा, स-तास्पर्धेमध्ये स्वतःचे अस्तित्त्व टिकवणे यासारख्या अनेक गोष्टी केवळ सहकारामुळे साध्य झाल्याची इतिहासामध्ये नोंद आहे. मील या विचारवंताने सहकाराबद्दल पुढील उद्गार काढले आहेत.

"Co-operation is the noblest ideal",¹ इमर्सन यांच्या मते "मानवाच्या उत्क्रान्त अवस्थेमध्ये कटुस्पर्धा व युद्ध यांच्यापेक्षा सहकाराचा वाटा जास्त आहे"² तर E.R. Bowell यांनी "Co-operation is a universal instrument of creation" असे म्हंटले आहे.

आधुनिक काळात सहकार हे मानवाच्या वैयक्तिक व सार्वजनिक जीवनाचे मूलभूत तत्त्व बनले आहे. मानवाच्या धर्मकल्पना, परंपरा धर्मसंस्था, चालीरिती

यामध्ये सहकारी प्रवृत्तीच जास्त आढळते. भारतीय ग्रामीण जीवन हे सुधदा सहकाराचेच एक उत्तम उदाहरण आहे.

ब) आधुनिक सहकारी चळवळीची सुरुवात:

आधुनिक अर्थाने ज्याला सहकारी चळवळ म्हणता येईल त्याची सुरुवात १९ व्या शतकात झाली. पण त्यापूर्वी सहकारी चळवळीला उपयुक्त अशी पार्श्वभूमी १६५९ मध्येच तयार होत होती. " १६५९ मध्ये इंग्लंडमधील पी.सी. प्लोक बॉय (Plock boy) यानी शेतकरी कारागीर व इतर सामान्य व्यावसायिक गटातील लोकांसाठी एक आर्थिक संघटन असावे या बाबत एक परिपत्रक काढले. त्यामध्ये ह्या सर्व लोकांनी एकत्रित येवून भांडवल गोळा करून एकमेकांच्या सामजस्याने काम करावे. मिळालेला नफा सर्वांमध्ये वाटून घ्यावा. आपले भांडवल हवे तेंव्हा इच्छेनुसार काढून घेण्याचा सभासदांना हक्क असावा असे मत मांडले"^४.

१६९५ मध्ये क्युकर जॉन बेलर्स यानीही प्लोक बॉयच्या विचारावर आधारीत " Proposals for Raising a College of industry of all useful traders and husbandary"⁵ या नावाचे परिपत्रक काढले. त्यामध्ये उत्पादक उपभोक्ते शेतकरी कारागीर यांच्या संघटनाचे महत्त्व विशद केले. यामध्ये स्वावलंबन, परस्पर सहकार्य, स्वेच्छा, आर्थिक हेतु, लोकशाही समाज संघटन, उत्पादक व उपभोक्ते यांच्यात तरळ संबंध प्रस्थापित करणे व मध्यस्थांचे उच्चाटन करणे यासारख्या सहकारी तत्वांची मांडणी केली गेली.

प्लोकबॉय व बेलर्स यांनी मांडलेल्या सहकाराच्या संकल्पना वास्तवात उतरविण्याचे काम स्वप्नाळू समाजवादी म्हणून ओळखल्या जाणा-या "राॅबर्ट ओवेन" यांनी केले. १७५० च्या सुमारास इंग्लंडमध्ये झालेल्या औद्योगिक क्रांतिमुळे कामगारांचे होंगारे जबरदस्त शोषण पाहून राॅबर्ट ओवेनने या शोषणावर उपाय म्हणून १८२५ ते १८२७ मध्ये "सहकारी गावाचे" प्रयोग केले. ओवेनचे हे प्रयोग फसले. पण या प्रयोगातूनच इंग्लंडमध्ये सहकारी चळवळीला पेरणा मिळाली.

क) सहकारी चळवळीचा विकास:

१७५० मधील औद्योगिक क्रांतीमुळे उत्पादनाची पध्दत, उत्पादनाचे तंत्र, उत्पादनाचे प्रमाण, उद्योगाचे स्वस्म या सर्वांमध्ये आमूलाग्र स्वस्माचे बदल घडून आले. औद्योगिक क्रांतीपूर्वी शेती हा इंग्लंडचा मुख्य व्यवसाय होता. तसेच शेतीमध्ये वापरण्यात आलेले तंत्र व पध्दती पारंपारिक व जुनाट स्वस्माची होती. शेतीला अनुसरूनच परस्परपूरक ठरतील असे लघुउद्योग व छोटेउद्योग अस्तित्वात होते. परंतु औद्योगिक क्रांतीनंतर इंग्लंडच्या अर्थव्यवस्थेत संपूर्ण परिवर्तन झाले. शेती व उद्योग यामधील पारंपारिक पध्दत बदलून यंत्राच्या सहाय्याने कमी प्रमात, कमी वेळेत, मोठ्या प्रमाणात उत्पादन होवू लागले. याचा परिणाम घरगुती उद्योगावर होवून ते हळूहळू बंद पडू लागले. पर्यायाने त्यावर उपजिविका करणारे अनेक लोक बेकार झाले. हे बेकार लोक उदरनिवृत्तीसाठी शहरातील कारखान्यात कामगार म्हणून काम करू लागले. शेतीमध्येही यंत्राचा वापर वाढल्याने शेतीला सुध्दा भांडवलशाही स्वस्म प्राप्त होवून अनेक छोटे शेतकरी व कुळे शेती सोडून कामगार बनले. अशारीतीने औद्योगिक क्रांतीनंतर कामगारांचा एक प्रचंड मोठा वर्गच तयार झाला.

या कामगार वर्गाची आर्थिक स्थिती अत्यंत हलाखीची होती. कामगाराना कराचे लागणारे काम जास्त व मिळणारे वेतन कमी होते. या अपु-या वेतनामध्ये कामगारांना जीवनावश्यक गरजांची पूर्तताही करता येत नव्हती. एका बाजूला कामगार वर्गाची अशी दयनीय अवस्था तर दुस-या बाजूला कारखान्याला यंत्रे व भांडवल पुरविणारे भांडवलदार जास्तीत जास्त श्रीमंत बनू लागले व त्यातुनच भांडवलशाही अर्थव्यवस्था निर्माण झाली.

या भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत भांडवलदाराकडून कामगारावर अनेक बाबतीत अन्याय होवू लागले. त्याचे आर्थिक शोषण सुरु झाले. हे शोषण कमी करून कामगाराचे दारिद्र्य नष्ट व्हावे यासाठी राॅबर्ट ओवेन यानी सहकाराचा मार्ग पत्करला. राॅबर्ट ओवेनच्या विचारावर आधारीत अशी "राॅशेडेल इक्वीटेबल पायोनिअर्स" ही संस्था १८४४ मध्ये इंग्लंडला स्थापन झाली. चांगल्या, स्वच्छ, भेसळ नसलेल्या

जीवनावश्यक वस्तू योग्य वजनमापात पुरवणे या उद्देशाने २८ विणकरांनी या संस्थेची सुरवात केली. त्यामुळे "राॅशडेल संस्था ही सहकारी क्षेत्राची मुख्य प्रेरणा म्हणावी लागेल. कारण या संस्थेतून प्रेरणा घेवूनच हळुहळु संपूर्ण जगात, शेती, बँका, व्यापार विपन्न, वित्त, या अनेक क्षेत्रात सहकारी संस्था निर्माण झाल्या व सहकाराची संकल्पना प्रत्यक्षामध्ये विविध अंगाने विकसित झाली.

ड) सहकाराचा अर्थ:

"सहकार 'Co-operation' हा शब्द मूळ लॅटीन 'Co-operary' या शब्दापासून तयार झालेला असून Co म्हणजे 'सह' आणि Oppraryचा अर्थ "काम करणे " असा आहे. दोन्हीचा एकत्रित विचार केल्यास "सहकार म्हणजे एकत्रितपणे किंवा सहकार्याने काम करणे" असा होतो. परंतु सहकार या शब्दाची निश्चित, परिपूर्ण व सर्वमान्य अशी व्याख्या देणे अवघड आहे. कारण सहकाराचा विकास जगातील निरनिराळ्या देशामध्ये वेगवेगळ्या कालखंडात, वेगवेगळ्या परिस्थितीमध्ये, व वेगवेगळ्या कारणाने झाला आहे. जगातील सर्व देश, त्यांची संस्कृती, त्यांच्या चालीरिती, भौगोलिक परिस्थिती, सामाजिक रचना याबाबत एकमेकांपासून भिन्न आहेत. या प्रत्येक देशातील वेगळेपणाला अनुसरूनच त्या त्या देशामध्ये सहकाराची सुरवात होत गेली आहे व व्याख्येमध्ये बदल झाला आहे. इंग्लंड, अमेरिका, जर्मनी, भारत या अनेक देशात सहकाराच्या विविध व्याख्या केल्या जातात.

सहकारी चळवळ वेगवेगळ्या विचारसरणीचा (उदा. भांडवलशाही, समाजवादी, मिश्र) अवलंब करणा-या देशामध्ये पसरल्यामुळे त्या त्या देशातील सरकारचा याबाबतचा दृष्टीकोण सुद्धा भिन्न आढळतो. काही देशात सहकारी चळवळीवर सरकारचे नियंत्रण होते. तर काही देशातील सरकारने याबाबत निहंस्तक्षेपी धोरणाचा स्वीकार केल्यामुळे त्या देशामध्ये ही चळवळ ऐच्छिकरित्या वाढत गेली. तसेच प्रत्येक देशातील विचारवंतांच्या मतामध्येही याबाबत मतभेद आहेत. त्यामुळे सहकार या संज्ञेचा अर्थ समजावून घेताना काही व्याख्यांचा विचार

करून त्यांच्या आधारे सहकारी चळवळीची स्थूल वैशिष्ट्ये सांगता येतील.

१) मार्गारेट डिग्बी :

"सहकार या प्रक्रियेतून उत्पादन, विभाजन, बाँका, विमा, व जीवनातील इतर अनेक क्षेत्रांची पध्दतशीर उभारणी होतेच. त्यातून प्रत्यक्षरित्या केवळ एकाच व्यक्तीचा फायदा न होता. सर्व समाजाचे हित साध्य होते."^७

२) मेमोरिया सी.बी. व सक्सेना आर.डी. :

"सहकार हे एक व्यापाराचे सामाजिक तंत्र आहे की ज्यामध्ये लोकांच्या समुहात सर्वसामान्य चांगली तत्त्वे म्हणजे स्वावलंबन, परस्पर सहकार्य यांचा विकास होतो. याचे अंतीम ध्येय चांगल्या मानवी तत्त्वावर आधारीत मानवजात तयार करणे हे आहे"^८

३) एच. कॅनव्हर्ट :

"अनेक व्यक्ती स्वेच्छेने एकत्रित येवून आपल्या आर्थिक हितसंबंधाच्या रक्षणासाठी आणि विकासासाठी समानतेच्या तत्त्वावर आधारीत संघटना स्थापन करतात त्याला सहकार म्हणतात"^९.

४) भारतीय सहकारी संस्था कायदा-१९१२ :

"सहकारी संस्थेचे मुख्य उद्दिष्ट्य सभासदांच्या आर्थिक हितात वाढ करून परस्पर सहकार्याच्या सर्व तत्त्वांचा अवलंब करणे हे असते"^{१०}.

५) आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटना :

"मर्यादित साधने उपलब्ध असलेल्या अनेक व्यक्तींनी एकत्रित येवून समान उद्दिष्ट्यांची पूर्तता करण्यासाठी लोकशाही पध्दतीने व्यवसाय संघटनेचे नियंत्रण करण्यासाठी निर्माण केलेली संस्था म्हणजे 'सहकार'"^{११}

६) भारतीय नियोजन आयोग:

"Co-operation represents institutionalisation of the principle and impulse of mutual aid. It was the merit of combining, freedom and opportunity for the small man with the benefit of large scale management and organization"^{१२}

वरील व्याख्यांच्या आधारे सहकाराची काही स्थूल वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

- १) सहकार हे व्यक्तीचे संघटन असून त्यामध्ये सक्तीपेक्षा स्वेच्छेला महत्त्व आहे.
- २) सहकारातून लोकशाही व समानतेच्या तत्वाला जास्त प्राधान्य दिले जाते.
- ३) यामध्ये समानतेच्या पुरस्काराबरोबरच नफ्यापेक्षा सेवेकडे जास्त लक्ष दिले जाते.
- ४) सहकार ही दुर्बल घटकांना आपल्या आर्थिक व सामाजिक हक्कांसाठी एकत्रित करणारी चळवळ आहे. या चळवळीतूनच दुर्बल धटक शोषण आणि पिळवणूकी विरुद्ध लढा उभारू शकतात.

इ) सहकाराचे महत्त्व:

आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञ सहकाराला व्यवसाय संघटनांचा एक प्रकार समजतात. त्यामुळे सहकाराचे महत्त्व समजावून घेताना सहकाराचा इतर व्यवसाय संघटनाशी तुलनात्मक अभ्यास करणे जास्त उपयुक्त ठरेल.

तक्ता - १ वरून असे म्हणता येईल की, "Co-operative is a hybrid institution containing some features of proprietorship, partnership and co-operations"^{१४}

सहकार ही संकल्पना भांडवलशाही व समाजवाद यांच्यातील सुवर्णमध्य आहे. सहकार भांडवलशाही व सहकार - समाजवाद यातील फरक पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

अ. नं.	सहकार	अ. नं.	भांडवलशाही
१)	सभासदांची आर्थिक उन्नती व सेवा याला प्राधान्य. प्रत्येक सभासदास समान दर्जा असतो.	१)	भांडवलाला जास्त प्राधान्य. ज्याचे भांडवल जास्त त्याचे नफ्यात व धंद्यात प्रभुत्व असल्याने नफ्याचा वाटाही भांडवलानुसार जास्तच मिळतो.
२)	नफ्याला गौण स्थान असते.	२)	जास्तीत जास्त नफा हाच हेतू
३)	सहकारी संस्थामध्ये दरडोई एक मत अशी पध्दत असते	३)	यातील खाजगी धंद्यात सभासदांच्या भागभांडवलाच्या प्रमाणात मताचा हक्क असतो.
४)	श्रमिकांचे आर्थिक शोषण व संपत्तीचे केंद्रीकरण टाळणे हे सहकाराचे मूळ आहे.	४)	श्रमिकांचे आर्थिक शोषण व संपत्तीचे केंद्रीकरण हा भांडवलशाहीचा मुख्य पाया आहे.
५)	स्वहितातून परस्परहीत व सेवाभावाने आर्थिक कल्याण ही सहकारी कार्यपध्दतीची मुख्य अंगे आहेत.	५)	स्पर्धा आणि विरोधी निष्ठांचा संघर्ष ही भांडवलशाहीच्या कार्यपध्दतीची मुख्य वैशिष्ट्ये आहेत.
६)	पैसा व संपत्तीवर सहकारामध्ये मनुष्य प्रभुत्व गाजवतो.	६)	संपत्ती व पैसा माणसावर प्रभुत्व गाजवतात.

अ. नं.	सहकार	अ. नं.	भांडवलशाही
७)	सहकाराचे यश म्हणजे संपत्तीचे न्याय वाटप आणि आर्थिक समानता हे आहे.	७)	संपत्तीचे केंद्रीकरण व राष्ट्रीय उत्पन्नाचे विषम वाटप हे भांडवल-शाहीचे परिणाम आहेत.
८)	सहकार ही दुर्बल घटकांची सबळ होण्यासाठी धडपड करणारी संघटना आहे.	८)	भांडवलशाही ही प्रामुख्याने सबलाची, दुर्बलाचे शोषण करणारी संघटना आहे.
९)	सेवा, व्यवसाय व विकेंद्रीकरण तसेच सर्वांचे आर्थिक कल्याण अशी सहकाराची उत्कृन्त अवस्था आहे.	९)	नफा, भांडवल, केंद्रीकरण व मक्तेदारी अशी भांडवलशाहीची उत्कृन्त अवस्था आहे.
१०)	आर्थिक स्थैर्य आणि पूर्णरोजगाराकडे धाव हे सहकाराचे वैशिष्ट्य मानावे लागेल.	१०)	तेजी मंढीची चक्रे आणि बेकारी ही भांडवलशाहीची लक्षणे मानावी लागतील.

George Jacob Hollyoake यांच्या मते "भांडवलशाही गोरगरीबाना घिरडून टाकण्याचा प्रयत्न करते. तर सहकार त्यांना संजीवनी देते. नफा मिळविण्याच्या महत्त्वाकडेने झपाटलेल्या भांडवलशाहीत संपत्तीला देवता समजण्यात येते. त्यामुळे मानवी मूल्ये आणि संस्कृती यांचा -हास होतो. मात्र याउलट सहकारात सर्वप्रथम मानवतावादी मुल्यांची जोपासणा केली जाते"^{१५}

सहकार आणि समाजवाद यामधील फरक पुढीलप्रमाणे मांडता येईल.

अ. नं.	सहकार	अ. नं.	समाजवाद
१)	सहकारी संस्थांच्या सभासदाना स्वतःच्या मालकीची मालमत्ता असते. पण तिचे वाटप न्याय व समानतेने व्हावे म्हणजे सहकारी सभासद खाजगी मालमत्तेच्या हक्कास विरोध करत नाही.	१)	यामध्ये खाजगी मालमत्तेच्या उच्चाटनास मान्यता असली तरी ते टप्याटप्याने केले जाते. शेती, खाण, उद्योग, बँका, विमा, या क्षेत्राचे राष्ट्रीयीकरण करून संपत्तीचे केंद्रीकरण होणार नाही याची काळजी घेतली जाते.
२)	समाज व्यक्तीचा व व्यक्तीसाठी असल्याने सहकारात व्यक्ती व इच्छेला महत्त्व आहे. म्हणजेच सहकार हे व्यक्तीचे ऐच्छिक संघटन असून त्यात सक्ती नसते.	२)	समाजासाठी वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा त्याग केला जातो. म्हणजे एक प्रकारची सक्तीच यामध्ये व्यक्तीवर केली जाते.
३)	चांगले वेतन, उच्च राहणीमान प्राप्त होईपर्यंत सहकारी संस्था कामगाराना स्वातंत्र्य देतात. संपूर्ण सहकारी चळवळ कामगारांच्या हाती दिली जात नाही.	३)	समाजवादी अर्थव्यवस्था ही प्रामुख्याने सहकारी मदतीवर आधारीत अशी कामगारांची अर्थव्यवस्था समजली जाते.
४)	राजकीय तटस्थतेच्या तत्त्वाने अनेक व्यक्ती एकत्र येवून भांडवलशाहीचे दोष नष्ट करू शकतात. त्यामुळे सरकारी हस्तक्षेपाची गरज नसते.	४)	राज्य हे सार्वभौम असते. राज्य म्हणजे शासन, भांडवलशाहीचे दोष नष्ट करते. म्हणून व्यक्तीने शासनास प्राधान्य द्यावे अशी समाजवादी भूमिका असते.
५)	सहकाराची काही विशिष्ट तत्त्वे रुढ झाली आहेत.	५)	उद्दिष्टपूर्तीसाठी समाजवादाची तत्त्वे निश्चित नाहीत.

सहकाराची समाजवादाशी व भांडवलशाहीशी केलेली तुलना पाहता असा निष्कर्ष निघतो की या दोन्हीही अर्थव्यवस्थामधला एक चांगला पर्याय म्हणून सहकाराचे महत्त्व निर्विवादपणे अग्रेसर मानावे लागेल.

भांडवलशाहीमध्ये होत असलेले शोषण, व्यक्तीगत स्वातंत्र्याचा -हास या सारख्या अनिष्ट प्रवृत्ती सहकारामुळेच कमी होवू शकतात. तसेच समाजवादी अर्थव्यवस्थेमधील अवास्तव हुकुशाही व नियंत्रण याचा सहकारामध्ये लवलेशही नसतो. त्यामुळेच मानवी विकासाच्या पुढील टप्प्यामध्येही मनुष्याची मनुष्याकडून होणारी पिढवणूक थांबवायची असेल तर सहकाराचे शस्त्रच जास्त उपयुक्त ठरू शकते.

...

संदर्भ

- 1) Mathur, B.S. : "Co-operation in India" Sahity Bhavan, Agra, 1977. p.2.
- 2) सराफ मोहन, "सहकार" सी. जमनादास आणि कंपनी पुणे, १९७९, पान ४.
- 3) Kamat, G.S.: "New dimensions of co-operative management" Himalaya Publication, Bombay, 1978. p.1.
- 4) Digby Margaret: "The World Co-operative Movement" Hutchinson University Library, London, 1965. p.14.
- 5) उपरोक्त पान. १५
- 6) जोशी, सी.के. : "सहकार" सी जमनादास आणि कंपनी, पुणे, १९८३, पान ७.
- 7) Mamoria and Sakasena: "Co-operation in India" Kitab Mahal, Allahabad, 1973. p.88.
- 8) उपरोक्त पान ८९.
- 9) Calvert, H. and Mukharji, B.B : "The Law and Principles of of Co-operation" Thacker Spink and Co., Calcutta, 1959, P.19.
- 10) Mathur, B.S. : Co-operation in India, Sahity Bhavan, Agra, 1984. p.11.
- 11) International Labour Organization "Co-operation" - A Workers Education Manual, P.20.
- 12) Draft Fifth Plan Vol.II, p.78.
- 13) चौगुले व्ही.टी., पठाण के.जी. : "सहकाराची मुलत त्वे कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन, पुणे, ३०, १९७९, पान ३२, ३३.
- 14) सराफ मोहन "सहकार" सी. जमनादास आणि कंपनी, पुणे, १९७९, पान ४६.
- 15) चौगुले व्ही.टी., पठाण के.जी. "सहकाराची मुल तत्त्वे" कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन पुणे-३०, १९७९. पान ३८.